

TEORETIČNI-METODOLOŠKI PROBLEMI ANALIZIRANJA IN PROJEKTIRANJA DRUŽBENOEKONOMSKEGA RAZVOJA

Kritična metodološka študija

*Tomorrow will be much like
today, only different
House/Ryan*

Povzetek. *Eno od temeljnih meril vsake teoretične discipline je, da je veda, znanost, da čim bolj točno, da ne rečem eksaktno, raziskuje in razlaga objekt (predmet) kot je in na tej podlagi predvideva in napoveduje (nadaljnje) procesne rezultate. In to na podlagi t.i. zakonitih regularnosti ali v obliki znanstvenih zakonov. Točnost (preciznost) predvidevanja in napovedovanja je torej odvisna od točnosti (pravilnosti) formuliranih zakonov-načel, ki so temelj znanstvene analitično - napovedovalne metode. V tej študiji je predmet analize - razlage družbenoekonomskega razvoja in njegovo predvidevanje (napovedovanje). Avtor je kritičen do dosedanje metode na tem področju, meneč 1) da mnogi družboslovci delajo napako, ko skušajo metodološko posnemati naravoslovne vede, saj t.i. družbeni zakoni niso isto kot naravni zakoni, 2) da je diferenciacija, npr. ekonomske vede v več smeri(-izmov), vzrok za njeno neenotno (različno) analiziranje tako izhodiščnega družbenoekonomskega stanja (sistema) kot tudi njegovega spreminjanja, 3) da bi morali družboslovci zaradi tega mnogo bolj uporabljati dialektično metodo, toda ne samo mehanskega - newtonovskega in darwinskega tipa, ampak vse bolj kot paradigmatično dialektiko, kot jo avtor imenuje.*
Ključni pojmi: *kritična teorija, humanizem, družbene vede, dialektika, ekonomija*

Nekakšna splošna trditev današnjih humanističnih družbenih teorij (HDT) oziroma ved (HDV) je, da smo (da živimo) v eri vsestranskega, globalnega, globokega, dolgoročnega spreminjanja sveta, tudi "krize sveta" (Camilleri 1978); med drugim tudi temeljitega spreminjanja gospodarske in družbene ureditve. Bili

* Dr. France Černe, zaslužni redni profesor Ekonomske fakultete v Ljubljani.

naj bi priča splošni zgodovinski (sekularni) "tranziciji", po drugi strani pa tudi kratkoročnejšemu diferenciranemu spreminjanju, tako znanstvenemu, tehnološkemu, gospodarskemu, kulturnemu kot tudi ideološkemu in religioznemu. Vprašanje se glasi, kakšna je za takšno spreminjanje teoretična - metodološka razlaga.

Problematizacija teme kot dileme HDT (poskus kritičnega orisa razvoja analitične teorije)

1. Glede na zapisano izhodiščno ugotovitev se vprašanje glasi: a) ali je navedeno spreminjanje plod predhodnega razvoja same HDT kot nekakšne projektne vodilke takšnega razvoja ali pa je HDT nekakšna post festum razlagalka že izvedenih sprememb; b) koliko je ekonomska teorija (ET), zlasti socio-ET, oziroma HDV nasploh, zmožna dati enotno, da ne rečem, znanstveno razlago tega spreminjanja?

Moj odgovor je, če že ne odklonilen, pa vsaj obotavljajoče pritrdilen. Zakaj?

Najprej iz zgodovinskega razloga, se pravi iz predstavitve, kako so se te vede oziroma teorije formirale in razvijale v primerjavi z razvojem naravoslovnih tehničnih ved (NTV). Namreč ET, ali HDV nasploh, se je razvijala od vsega začetka "bifurkacijsko", to je podvojeno, vedno s po dvoje teoretskoanalitičnih sistemov, kot za (pro)- in proti (anti) -"izmov". Pa tudi znotraj nekega teoretičnega sistema "-izma" (teorije - šole, smeri) je bilo in je več različic in podrazličic neke teorije. Ti dvojnost idej, dvojnost teoretičnih predstavitev enih in istih fenomenov se pojavlja celo pri posameh teoretikih, avtorjih teoretičnih sistemov. Še posebno z vidika, da so bazično skoraj vse generalne teorije časovno nekonkretizirane, abstraktno statične. To pomeni, da npr. teoretični analitiki "vidijo" ekonomske pojave in procese statično le v "prerezu", v ravnovesju. Kolikor pa preidejo (ali, če preidejo) na dinamično časovno konkretizirano analizo (zlasti kot dolgoročno ali zgodovinsko) pa popravljajo svoje generalne, že izpovedane statične teoretične trditve tako, da jih spreminjajo v samo aproksimativne tendence, katerim stojijo nasproti protitendence. To so ideje - sile, ki so proti v teoriji zapisani trditvi o stanju nekega fenomena (procesa).

Primer takšne dvojne trditve je teorija profitne mere. Po teoriji klasikov ekonomije (tudi Marxa) je profitna mera - kot sistemska kategorija - normalna kategorija, ko normalno oplaja kapital. S tem omogoča njegovo nenehno reprodukcijo. Statistično bi rekli, da je mera poprečna ali ravnovesna. Ko pa ti ekonomisti uvedejo v analizo čas, recimo temu dolgi rok, ko uvedejo neke sile, ki delujejo v nasprotni smeri, to je proti profitu po meri normalnega oplajanja kapitala, dopolnjujejo ali celo spreminjajo svojo teorijo o profitni meri, npr. v teorijo o tendenci profitne mere, ne k poprečju, ampak k padanju. To pomeni zmanjševanje možnosti za uspešno oplajanje kapitala, kar seveda ogroža tudi obstoj samega

sistema, to je kot 3/KS¹. Ti si prisvajajo na temelju zasebno lastninske pravice (kot lastniki in upravitelji) ves presežek prihodka nad stroški, izključujoč seveda plačane davke.

Zaradi navedenega pojava t.i. tendenčnega padanja profitne mere, iščejo teoretiki (ker ni odpravljanje takšnega sistema njihova preferenca) zopet protifaktorje (protisile), ki naj bi preprečevali padanje profitne mere tudi na dolgi rok.

Nekako podobno "dualistično" analizo srečujemo pri zagovornikih tega 3/KS pri tolmačenju drugih ekonomskih fenomenov (kategorij), kot so npr.: efektivno povpraševanje, stroški, investicije, inflacija, pojavljanje ciklov in kriz itd. Tako bi rekel, da ni nobena generalna ET čisto prepričljiva in znanstveno edina točna, kot samo ena in nobena druga. Zaradi česar je tudi obramba prevladujočega 3/KS pogosto protislovna in ne vedno prepričljiva (o čemer bom še govoril).

Iz tega razloga je za praktičnega ekonomista in politika vprašljivo, na katero idejo ali teorijo, kakega avtorja naj se nasloni v svojem praktičnem delovanju. A usodnost takšne navezanosti je lahko kaznovana ali pa nagrajena. "... ideje ekonomistov in političnih filozofov", piše J.M.Keynes, "tako ko imajo prav in kadar nimajo prav, so mnogo bolj vplivne kot navadno mislimo... Poslovni ljudje, ki si domišljajo, da so izven kakršnegakoli vpliva intelektualcev, so navadno zaslužnjeni po nekem pokojnem ekonomistu" (Keynes 1956, 404).

2. Na podoben problem naletimo v ti. globalni sistemski politični ekonomiji, saj je le-ta od vsega začetka prav tako razdeljena v dve nasprotujoči si teoriji: v teorijo za ta (dejanski, prevladujoči) sistem in v teorijo proti temu sistemu; za neki drugačni sistem. Ponazorimo to trditev.

Najprej se je konkretno zgodovinsko pojavila klasična politična (socio)ekonomska teorija kot teorija (politična ekonomija) proti primitivni, površinski itd. merkantilistični in fiziokratski teoretični razlagi 3/KS. Toda tudi klasična teorija doživi svojo negacijo celo v obliki več proti-teorij: 1) po eni strani v obliki nemške zgodovinske šole, nemške nacionalne šole, sismondizma, tudi utopičnega socializma (ta je bil deloma razvit že prej), zatem tudi v obliki drugačnih variant socializma (kot nauka), kot so: rikardianski socializem, drobnomeščanski socializem (v Franciji), državni socializem (v Nemčiji), še posebej pa v obliki Marxovega "znanstvenega socializma"; 2) po drugi strani pa v obliki neoklasicizma (neoklasične šole), ki sicer ohranja deduktivno metodo kot klasično metodo, je pa v čistem vsebinskem nasprotju z naukom klasičnih ekonomistov.

Seveda s tem ti. "bifurkacijska" zgodba razvoja SET še ni končana. Najbolje je, da jo predstavim shematično, to je v obliki bilančne sheme, zapisujoč nauke (teorije) za 3/KS na levo stran ter nauke proti 3/KS na desno stran.

¹ Z 3/KS označujem črkovno prevladujoč, svetovni sodobni ekonomski sistem družbe, ki je označen z začetnimi črkami treh pridevnikov: a) konkurenčno-tržni sistem, b) kapitalski sistem (kapital je temeljni produkcijski ali ekonomski faktor), c) kapitalistični sistem (s čimer opredeljujem sistemsko značilnost, da so produkcijska in poslovni/finančna sredstva pretežno v zasebnolastninskem razpolaganju (fizičnih in pravnih) subjektov, imenovanih kapitalisti).

Teorije za 3/KS nauki:

- merkantilizem
- fiziokratizem
- angleški liberalni klasicizem
- marginalistični neoklasicizem
 - keynesianizem
 - korporativizem
 - "welfarizem"
 - korporacijski managerializem
 - neoklasični-keynesianski sintetizem
 - neokorporativizem
- neoliberalizem (neoaustrijski)
 - monetarizem (fridmanizem), s podvariantami:
 - ekonomija ponudbe
 - ekonomija racionalnega pričakovanja
 - postkeynesianizem

Teorije proti 3/KS nauki (manj izdelane teorije):

- sismondizem
- historicizem
- marksizem ("znanstveni socializem" - komunizem)
 - razne druge variante socializma (utopični, državni, kateder, rikardianski
 - socialnodemokratski socializem
 - fabianizem (laburizem)
- institucionalizem
 - sindikalizem
 - anarhizem
 - kooperativizem
 - komunalizem ("zahodnega", "vzhodnega" tipa)
- neoinstitucionalizem
 - sovjetski "realsocializem" (t.j. kot birokratsko etatistični kolektivizem)
 - radikalno levičarski socializem (60 let)
 - humanistični socializem (frankfurtske šole)
 - demokratični socializem
 - celo "islamski" social.
 - parcialni ("sektorski") "socializem": ekološki, pacifistični,...

Na levi strani so "izmi" kot bolj abstraktni teoretski sistemi, na desni so "izmi" bolj socio-, politekonomski, v glavnem usmerjeni na kritiko družbenoekonomskih osnov 3/KS s poskusom izdelave drugačne institucionalne osnove sistema.

Jasno je, da je "uradno" večina teoretičnih analitičnih sistemov (za razlago 3/KS) navedenih na levi strani, z oceno večine ekonomistov kot pravilni, realni, praktični, tudi znanstveni sistemi (-izmi); navedeni na desni strani, kot proti 3/KS, pa so v glavnem "uradno" in strokovno pojmovani in ovrednoteni kot nerealni, utopični, tudi "propadli" (neuspelo uresničeni).

Osebnostno menim, da je takšno polarno ocenjevanje sistemov sicer deloma točno, vsekakor pa nepopolno in zlasti nedialektično. Mnenja sem namreč, da so

npr. t.i. proti-sistemi dvakrat koristni: potrebni so za analizo socioekonomske teorije glavne smeri pa tudi teoriji prevladujočega sistema. Od kritičnih sistemov črpajo predstavniki (pro)sistemske teorije in vladajoči politiki ideje za popravljajne prevladujočega 3/KS (v različnih inačicah). Če pa še upoštevamo rek: "cuneus cuneum trudit" (klin se s klinom izbija) oziroma "contraria contrariis curantur" (nasprotje zdravimo z nasprotji), potem je koristnost proti-teorij in proti-gibanj še drugačna. Razlaga je naslednja (danes jo slišimo iz ust mnogih resnih političnih analitikov): da bi bilo najbolje prepustiti reševanje npr. sedanje javnofinančne krize neki levičarski stranki, ki po eni strani uživa podporo svojih volilcev za reformo, po drugi strani pa se diskreditira, ker bo morala z realno politiko "pojesti" lastno doktrino (gre torej za ubijanje dveh muh na en mah).

Vse to pa samo potrjuje misel, da se neka teorija (recimo pro 3/KS) potrjuje z antiteorijo, oziroma, da razvoj vsakega ekonomskega sistema poteka dialektično po cikcak načelu (zdaj bolj liberalni sistem, zatem pa zopet tudi bolj (ponekod ekstremno bolj) kot intervencionistični sistem).

Torej zgodovinski razvojni proces, ki je hkrati tudi inovacijski proces za "obe" teoriji (a o tem več kasneje).

3. Če sprejmemo te teze, potem je ti. razviti sodobni 3/KS prav gotovo dokaj različen od tistega liberalnega 3/KS 18. in 19. stoletja pa tudi od tistih skrajnih liberalnih in neoliberalnih doktrinskih-teoretičnih sistemov, ki so bolj neke vrste ideološki "emblem" za sistem, ki je (ki mora biti v sodobni praksi) dokaj drugačen; obnašati se mora precej drugače kot pa piše v učbenikih neoliberalne makro- in mikroekonomije.

Ekonomski, točneje gospodarski sistemi, so v stvarnosti vedno drugačni kot v modelski teoriji; so kombinirani hibridi (so mešani ekonomski sistemi), ne pa čista kopija skrajnih, poenostavljenih modelov, predstavljenih v še tako elegantni geometrični obliki.

4. Tako se obnavljajo (reciklirajo, inovirajo oziroma revitalizirajo) teoretični ES kot pro- ali pa kot anti- nauki ali anti- teorije, za katere so (smo) že menili, da so postali le še del zgodovine ekonomskih doktrin. Postajajo znova aktualne in vitalne, seveda s prenovljeno vsebino, običajno pod nazivom post- ali neo-izem (glej shemo). V tem primeru prav gotovo velja naš uvodni moto, da bo jutrišnje dokaj podobno današnjemu, čeprav bo različno. Kar bi zopet lahko govorilo v prid teze, da so nekatere ideje - teorije vendarle že od njihovega začetka zastavljene vsaj v osnovi kot pravilne, čeprav morda ne v pravem času.

5. V izhodišču tega poglavja sem se tudi vprašal, ali lahko nudi tako raznotera, neenotna in podvojena družboslovnoekonomska teorija (teoretično analitična razlaga) ustrezno (dobro) podlago za pravilno razlago današnjega gospodarskega in institucionalnega družbenega stanja v svetu, za katerega naj bi bila po mnenju nekaterih značilna globalna kriza in potrebno kardinalno spreminjanje, za druge pa epohalen napredek in blaginja in s tem tudi podlaga za pravilno projektiranje prihodnosti?

Prvič najprej novo vprašanje k temu izhodiščnemu vprašanju: ali je to sploh problem. Namreč, ali bi morali res imeti za "enotno", točneje kompleksno razlago stanja in za projektiranje prihodnosti, čisto poenoteno ali enorodno teoretično

analizo (sistem). Saj prav različna gledanja, različni pogledi na sedanje stanje in prihodnost itd. šele v neki relativni sintezi omogočajo spoznavanje resnice (ki se pričinja (vsaj) z dvema). Razen tega se z različnimi idejami in teorijami razvijajo nasprotja in s tem tudi tekmovanje med njimi, kar zahteva od vsakega predstavnika teorije znatno večje napore, da bi bila njegova teorija prepričljiva, v tekmovalnem žargonu rečeno, da bi zmagala.

Drugič, danes prevladujoča ekonomska sistemska teorija je zelo abstraktna, pretežno statična, tudi pretirano matematizirana. Operira v razlagi stanja in v projekiranju nadaljnega spreminjanja družbenih procesov in sistema s ti. spremenljivkami (kategorijami), ki so izrazna oblika nekih temeljnih družbeno-ekonomskih pojmov.

Poslednji pa so, kot smo že ugotovili, neenородni, dokaj labilni in celo netočni. Zato sledi vprašanje, kako oblikovati s takšnimi pojmi enorodne točne tendence (spreminjanja) k nekemu novemu ekonomskemu sistemu oziroma redu, ki ga še ni in za katerega še ne more nihče z gotovostjo reči, kakšen zagotovo bo. Se pravi, če so resne ovire za aplikacijo teorije (teoretične in zatem empirične analize) v razvojno projektne namene, potem so te ovire v prvi vrsti v teoriji sami, kakršna je. To pomeni, da je zelo hipotetično abstraktna, brez vgrajenega zgodovinskega človeka, časa in prostora².

Pri tem me zlasti motijo sicer "hit" naslovi, kot so: zaton, kriza, katastrofa itd. Koliko so ti pojmi sploh realni za predstavljanje protislovnega stanja današnjega sistema?

Glede na mojo dialektično (antipodsko) teorijo vsekakor ne. Namreč, že metodološko ne more biti nekaj (če obstoji, živi) samo v krizi, v katastrofičnem stanju itd. Razen tega ni, po moji "obojestranski", "podvojeni" sistemski teoriji, nobena realna negativnost samo negativna, tako da ne bi bila vsaj "malo" pozitivna. Bolezen, če jo človek preboli (torej ne umre), je zanj velik dogodek, spodbuda za življenje; lahko tudi pridobitev imunosti, da za to bolezen ne bo nikoli več zbolel. Zelo poenostavljeno bom dejal, "slabo" je lahko tudi "dobro", v pomenu, da se lahko (čez čas) spremeni v (na)bolje.

Razen tega sem mnenja, da imenovani in drugi ekonomisti še danes ne vidijo, da se njihov predmet raziskave, to je 3/KS, kot ga razlagajo, dokaj spreminja naprej, pa tudi nekako nazaj. Ne vedo ali ne vidijo konkretno zgodovinsko, da se že od 70-tih let odvija nekakšen vzvraten proces-kot navidezno sistemski "razvoj" nazaj, v različnih oblikah liberalizacije sistema, dejansko pa pretežno naprej. V prvi vrsti z zmanjševanjem državnega proračuna oziroma javnih izdatkov, z vsestranskim omejevanjem državnih posegov v gospodarstvo in v družbo ter z močnim omejevanjem javnega sektorja.

² Naj navedem v podkrepitev tega mnenja o stanju 3/KS samo nekaj protislovnih naslovov del znanih ekonomistov: Rousseas, St. 1980. *Capitalism in Crisis*; Lindberg, L. N. ed. in drugi. 1975. *Stress and Contradiction in Modern Capitalism*; Harrington, M. 1976. *The Twilight of Capitalism* itd.

Poskus bistvene probleme razvoja razložiti z drugačno (novo) teorijo (mehanično-deterministično razvojno teorijo zamenjati s paradigmatično)

Človek se je prav gotovo vedno zanimal za prihodnost. Vendar v začetku za krajše obdobje (kmet se je npr. zanimal za prihodnjo sezono, kako bo z letino itd.). V primitivnih družbah je pri tem igrala glavno vlogo tradicija, tudi kot stoletna praksa, kot neke vrste zagotovilo za pravilnost napovedi.

V industrijski družbi je drugače. Gonilna sila razvoja postaja nova tehnika in tehnologija, operativno delo, specializirano znanje, konkurenčno, inovativno podjetništvo. To je produkcijski način, ki ni grajen na tradiciji, ampak na tehničnih izumih, ki sloni na racionalizaciji, na izboljšavi dela in produkcijske tehnike. V njem prihajajo do izraza racionalizatorji, iznajditelji, konstruktorji, oblikovalci novih produktov, podjetniki, ki izboljšujejo tako tehniko kot organizacijo in produkte in tako razvijajo novi produkcijski način. Le-ta pa je plod mnogih praktičnih (empiričnih) raziskav in preizkusov, še posebej pa sposobnosti izumitelja, racionalizatorja ali individualnega podjetnika (J. Schumpeter).

Toda takšen produkcijski način, ko se je reproduciral najmanj dve stoletji in več, je tudi sebi izčrpaval moč ustvarjalnosti (zlasti s prehajanjem od proste k monopolno omejeni konkurenci), kar je bilo nekakšno deformiranje dialektične metode razvoja, nekako po obrazcu: teza-antiteza-sinteza oziroma v drugih terminih povedano (Marx): afirmacija, negacija, negacija negacije. Obrazec, ki ga zasledimo v Newtonovi fiziki kot paralelogram sil (komponent) ali v Darwinovi razvojni teoriji selekcijskega boja med sposobnimi in nesposobnimi.

V gospodarstvu in v družbi se je pojavljala asimetrija med tezo in antitezo (slabila je antitetičnost "obrazca" dialektične logike). Na prodornosti je izgubljala tudi teza, zaradi tega pa je slabela tudi (po novosti) sinteza. Izživela se je ti. klasična formula proste individualno podjetniške lastniške konkurence.

Seveda bi bilo napačno, po naši teoriji o dvostranosti vsega kot "resničnega", če ne bi ugotovili, da je ta industrijski način porodil (zarodkovno) tudi nove sile, nove kategorije-institute, kot embrio novega načina produkcije. Pri čemer imam v mislih novi kapital, toda kot kapital znanja, novo inovativno podjetništvo, temelječe na novem znanju, kateremu so vse bolj podlaga nova teoretična in aplikativna znanstvena spoznanja, oprta na novo visoko elektronsko tehnologijo in razvijanje sistema kot informacijsko višje racionalnega.

Tako se rojeva višja (tudi pozna) faza industrijskega načina produciranja, tudi že z negacijo kot po(st) industrijski način (s čimer se spreminjajo tudi temelji družbe same).

Če je bil prevladujoči obrazec (kot teza) starega industrijskega načina produkcije delovno ekstenzivna rutinska tehnika, specializirano rutinsko (nekvalificirano) delo, individualna podjetniška organizacija in upravljanje, dobiva novi produkcijski način nov obrazec (kot tezo) teoretično konceptijsko (paradigmatično) znanost, aplicirano v empiričnem-eksperimentalnem znanju ("know how"), programirani informacijski sistem produciranja, inovativno podjetniško managersko teamsko dejavnost, oprto na vse bolj razviti informacijski-komunikacijski sistem.

Seveda glede na mojo tezo, da je vse v tem svetu (najmanj) "podvojeno", vsaj z dvojno lastnostjo, z dvojnimi smermi razvoja, z dvojnimi vezmi - posledicami, je jasno, da ima tudi ta produkcijski način (sistem) v sebi samem antitezo-negacijo, ki ga omejuje v "optimalizaciji" vsega. Ga celo ogroža, da obstane in se nenehno reproducira kot prevladujoči takšen sistem; drugače povedano, sinteza, to je njegova "bit", je vedno sedaj, kot konkretno "tu-bitje" (Dasein) neenородno, s "plusi" in "minusi", tudi s silami, ki so njemu - kot prevladujočemu bitku - nasprotni, da ne rečem sovražne. Torej sile, ki ga omejujejo, silijo sistem h kompromisom, k drugačni biti, celo k njegovemu zanikanju.

Takšna celovita dialektična predstavitev nastajajočega tega (post)industrijskega načina produkcije je prav gotovo izrednega pomena za teoretično razlago nadaljnjega prihodnjega razvoja oziroma projektiranja razvoja gospodarstva in družbe.

Kot antiteza ogrožajo tezo (kot pobudne-gibalne sile sistema) mnogi negativni ekonomski fenomeni, kot so npr. velika brezposelnost, hitrejši razvijanje osebnih in skupnih potreb kot pa so razpoložljiva sredstva, neenakomerni razvoj gospodarstev različnih držav, vse večji "larpurlatizem" dela znanosti in tehnologije, uničevalni učinki novih tehnologij na naravno okolje in človeka samega...; da ne govorim posebej tudi o t.i. negativnih izvenekonomskih učinkih takšnega sistema, ki se kažejo v krepitvi neravnovesja v samem človeku, kar se kaže v najrazličnejših množičnih nehumanih, neetičnih, nekulturnih deviantnih dejanjih in učinkih itn.

Da bi se izognili vse večji deformaciji ali celo stagnaciji tudi tega sistema (ki naj bi bil sedaj predmet našega nadaljnjega projektiranja), naj ne bi delovali korekturno neposredno na učinke - sintezo (kot post festum dogodke-procese), ampak v prvi vrsti na samo tezo in antitezo. Odkrivati je potrebno neposredno tiste entropične sile-tendence, ki bi krepile deviantnost in stagnantnost tako tez kot antitez to je tendenc in antitendenc, pri čemer mislim tako na njuno ekonomsko in neekonomsko vsebino.

Teze bi morali (kot neke vrste pobudo za delovanje) izoblikovati že na projekt-ni ravni v t.i. ustvarjalno paradigmatično funkcijo, kot tekmovalno ustvarjalnost duha-uma (individualnega in kolektivnega), ki neprestano sam sebe inovira, preko njegove antitetične paradigme kot kontrolne funkcije. Ali drugače povedano, postindustrijski sistem se bo moral razvijati in inovirati iz idej oziroma od idej (kot samoustvarjalnih duhovnih, najpreje znanstvenih kreacij), ki bodo v nenehnem medsebojnem tekmovanju za njihovo uresničevanje. S čimer bi družba ohranjala visoko dinamiko, kot hkrati "nova svobodna ustvarjalna družba", ki bo seveda poznala tudi (svojske) zastoje, toda premagujoč jih z novo, lastno voljo "kolektivnega duha".

S tem se pričinja zgodba o paradigmah (paradigma je poslovenjeno vzorec, vzgled, obrazec...), tudi kot neka nova ideja (njen oče je T. S. Kuhn) in o paradigmatičnem razvoju "bitka", tudi biti (Sein). Paradigme bi torej bile na duhovnem znanstvenem področju nove domneve-ideje, teoretično celo šokantno, "vulkansko" delujoče, nasproti že obstoječim. Seveda vsebuje vsaka paradigma poleg t.i. kognitivnega dela tudi drugi del, kot vrednostne sodbe. Če je prvi del mogoče

nekako znanstveno uskladiti pa je drugi del (zlasti na HD področju) nekakšen sistem zase, to je kot neopredmetenje neke paradigme, ki je v tem pomenu neprevedljiva na drugo drugačno paradigmo. To je seveda problem za ti. paradigmatičen razvoj. Zaradi tega bo razvoj potekal pogojno rečeno skupno, toda še vedno po dveh tirih (čeprav z drugačno vsebino): omaterializirano razvojno in preko ti. idejno-kulturnih (duhovnih ciklov) razvoja družbe. Le-te lahko vključujemo med teze kot tudi med antiteze, v tistem tekmovalnem duhu, o katerem sem že govoril. Drugače povedano, paradigmatizirati je potrebno tako "tetičnost" kot "antitetičnost" procesa gibanja, razvoja. Tako se dejansko odmikamo od ti. klasične, objektivne dialektike k ti. paradigmatični dialektiki, ki je manj deterministična, bolj stohastična pa celo kontingenčne in subjektivistične narave. Pomemben je v njej človek subjekt... - ustvarjalec, ne objekt, istrument... gibanja.

To inoviranje bitka (Sein) kot teze, ima v t.i. antitezi, ki je v skrajnosti nič (Nichts), svoje nasprotje, ki lahko vodi do izničenja teze in celo lahko bitka v celoti s svojim povratnim vplivom (na tezo). To je lahko pozitivno za sintezo, takobiti (Sosein) (in ne drugače biti), lahko pa tudi ne, je pa težko predvideti v samem projektu. Vsekakor pa je potrebno spremljati realizacijo projekta tudi po tej plati in sproti delovati na antitezo ali na tisti del antiteze, ki bi mogla izničiti ali vsaj deformirati samo po sebi pravilno usmerjeno delujočo tezo. O tem pa lahko spregovori le "združena" znanost oziroma (kot) kolektivni duh. Pa še to ni zagotovilo, da se ne bo zgodilo na tej trasi paradigmatičnega razvoja kot nezaželjenega - za človeka, za človeštvo kot celoto.

Tako je po mojem mnenju teorija o paradigmatičnem razvoju bližje teoriji mutacije kot pa Darwinovi teoriji naravnega izbora ali Heglovi ali Fichtejevi formalizirani (tudi deterministični) procesnopretvorbeni dialektiki.

Vsekakor gre pri paradigmatičnem načinu (razlaganja) razvoja za sistemsko spreminjanje duhovnostvarjalne dejavnosti človeka, torej tudi za neki novi tip kulture. Takšna splošna paradigmatična teorija razvoja pa zahteva še nekaj dopolnilnih razlag: 1. vsako, tako na novo "pridobljeno" paradigmatično znanje se mora še vsestransko (empirično) preizkusiti, da bi ga sprejeli kot točno, pravilno in resnično (to velja zlasti za naravoslovene ideje); 2. gledano z vidika razvoja ne more biti neki "produkt" inovacije, ki sledi neki paradigmi, "čisto" novo, izključno delo "paradigmatorja" - inovatorja. Je tudi rezultat razvoja človeštva kot celote, to je kot rezultat celotnega nakopičenega znanja, pa tudi rezultat razvoja neke stroke ali celo neke skupine teoretikov, celo cele generacije znanstvenikov, ki delajo na nekem področju itd.; 3. paradigmatičnost razvoja tudi ne pomeni, da se čisto vsak razvoj dogaja izključno po takšnem paradigmatičnem (vzorčnem) načelu - kot nekakšna "revolucija"; 4. menim tudi da se t.i. inovativne, "stresne" ideje kot paradigme postopoma umirijo in tudi izgubljajo na inovativnosti in tako da nastajajo nove ideje - spoznanja tudi drugače, rekel bi po običajnem postopku, ki ga nekateri imenujejo "raziskovalni program" (I. Lakatos). Se pravi, da paradigme same dobivajo nasprotja v nekih "treznih", empirično sprotno presojanih idejah, kot (tudi) njihovo nasprotje; 5. zaradi tega se sam proces razvoja znanosti in prakse dogaja tudi po metodi klasične dialektike, to je na koncu z neko sintezo, ki je lahko popravljena izhodiščna paradigma.

Takšno razmišljanje o razvoju na podlagi paradigam pa nas navaja še na eno misel. Namreč, da se znanstveni napredek ne bo nikoli tako omasovil ali tudi avtomatiziral, da bi ga na koncu morda izvajali celo sami aparati umetne inteligence namesto ljudi. Razvoj idej in znanosti posebej, bo še vedno zelo osebni (personalen). Bo pa vsekakor vzvod za spreminjanje človekovega življenja v novo kvaliteto. Paradigmatični način mišljenja in delovanja bi lahko pripeljal družbo v t.i. samoustvarjalno, samopotrjevalno paradigmatično (inovativno) družbo (glej podobno misel A. Maslowa, 1968, 1970).

Seveda se na koncu takšnega traktata zastavlja tudi vprašanje etike ti. teoretikov - paradigmatickih, kot seveda tudi drugih, ki delujejo na R & D. Recimo, da navedem kot primer bioinženiring. Ali bomo na tem področju lahko proglasili vsako paradigmatično inovativnost za najvišje merilo kot prispevek znanstvenika k razvoju družbe. Četudi bi npr. izsledki vodili k deformacijam človeka, človeštva ali celo k njegovemu uničenju. Lahko bi dejali, da bo človek, ko bo (če bi) izdelal proti sebi neki artifakt umetne inteligence, sam prenehal ne le paradigmatično misliti, ampak tudi biti kot človek, kot bitje najvišje vrste. Torej bo še kako pomembno razviti neko generično človeško etiko.

Pripomba na dosedanje izdelavo projekcij razvoja gospodarstva in družbe ter na konstruiranje alternativnih institucionalnih sistemskih sprememb

Obče spoznanje

Za znanstvenika naj bi veljalo kot prvo načelo, da mora težiti samo k resnici in k ničemur drugemu. "Amicus Plato, sed magis amica veritas" (Aristotel). Toda kaj je resnica, kako dokažemo, da je neka trditev resnična.

Nekako splošno sprejeta opredelitev resnice je, da je ta - skladnost med neko pojmovno predstavo, mislijo, idejo, teorijo, tudi trditvijo, sklepom in dejanskim objektom (pojavom, dogodkom itd.) kot je v stvarnosti. Znanstvena resnica pa je po merilu naravoslovnotehničnih ved (NTV) tisti pojem, ideja, teoretična trditev itd., ki je zakonit(-a), to je , s katerim(-o) razlagamo neko neogibnost - zakonitost, da je tako, da mora tako biti, potrjena z nevtralnimi aparati oziroma z množičnimi eksperimentalnimi dokazi.

Vprašujem se, ali naj bi takšno pojmovanje resnice, ki jo iščemo, veljalo tudi za HDV oziroma za HD področje? Obstoji namreč močan dvom, da niso izpolnjeni mnogi pogoji, ki jih zahtevajo naravoslovne vede, za ugotavljanje resnice na področju HDV. Vprašanje se glasi, zakaj ne (kar še ne pomeni, da nekih približno točnih meril ni mogoče postaviti)? To vprašanje se nanaša tudi na projektiranje ali na napovedovanje prihodnosti.

Možen je večstranski odgovor. V naravoslovju je predmet analize izven človeka, ne glede ali človek obstoji ali ne (je "sam po sebi"); družbena, gospodarska dejavnost pa ne obstoji brez človeka; torej tudi ne resnica o njej. Tako je na tem področju človek pri ugotavljanju resnice dvakrat prisoten. Je subjekt - spoznavalec in je tudi objekt - kot nosilec družbene ureditve, družbenih dejavnosti

itd. Z vidika eksperimentiranja je torej človek na HD področju predmet eksperimentiranja in eksperimentator. Pojmi, ki jih izoblikuje človek o družbenih fenomenih so torej nekakšno njegovo "videnje" lastnih stvaritev - dejanj. Tako so pojmi nekako tudi pred samimi družbenimi pojavi.

Na primer, narodnega dohodka ni brez človeka ali družbe. Človek je imel na podlagi opazovanja neki izhodiščni, hipotetični pojem o tem fenomenu, katerega je potem tako imenoval in mu "dal" ustaljeni pojem ter besedo (termin).

Človek kot teoretik HDV tudi nima preizkusa, tako kot naravoslovci (fizik, kemik...), ki bi ga lahko umetno sprožil. Zanj je preizkus neka tipična, množična, človeška - družbena praksa - zgodovina, ki pa je zelo raznolika in lahko potrdi različne ideje o istih pojavih v različnih razmerah (prostoru in času). Končno ni človek generično enorodno bitje, ampak se pojavlja v različnih fenotipih. Pa tudi kot posameznik ima različno znanje, interese, potrebe, poglede na svet itd., pripada različnim spolom, rasam, nacionalnostim. Zaradi tega ima tudi različne poglede, različna mnenja, prepričanje, pa tudi različna pojmovanja o nekih človeških in družbenih fenomenih. Vse to daje ti. resnici na tem področju pečat neke relativnosti, neke večplastnosti in večravenskosti. Še težje je z resnico, ko prehajamo na prihodnost družbenega dogajanja, prihodnjih družbenih sistemov itd. Namreč prihodnosti danes še ni, danes "je" samo sedanost - stvarnost. Še manj lahko govorimo o "ex ante zgodovini". Ekstrapoliranje danes izoblikovanih trendov še ni informacija, da bo prihodnost dejansko takšna. Še sama sedanost, ki edina "je", je vedno protislovna, z zarojenimi protislovnimi multitrendi, kot le nakazanimi možnimi procesi in stanji. Razen tega se trendi kot procesi v toku svojega izpolnjevanja delijo - lomijo. Prihaja do njihove bifurkacije, ali pa se pojavijo čisto novi, danes še nam neznani.

Tako, da lahko različne projekcije - projekte, pa tudi scenarije, še vedno lahko strpamo pod skupni naziv "futurologija", ki danes nekako še vedno podobno zveni kot beseda "astrologija".

Kritične pripombe na dosedanjo izdelavo projekcij

1. Bivša Sovjetska država je imela od dvajsetih let tega stoletja naprej kratkoročno in dolgoročno planiranje. Preko njega naj bi vnaprej napovedali oziroma načrtali vse ekonomske kot tudi družbene procese, ki bodo (ne, ki naj bi (morda) bili), da bi se tako izognili, kot so zatrjevali, t.i. neracionalnemu gospodarjenju. Gospodarski in splošnodružbeni razvoj, ki bi ga naj imeli na Zahodu, je kot kapitalistično gospodarstvo spontano - anarhično in neracionalno. Pokazalo pa se je prav obratno, da je sovjetsko gospodarstvo dajalo prav zaradi centraliziranega planiranja vse slabše rezultate, medtem ko je ti. "zahodno gospodarstvo" gospodarske učinke povečevalo.

To, danes očitno dejstvo, pa ni bil zadosten poduk nekaterim akademskim ekonomistom na Zahodu, ki so nekako začeli verjeti, da mora imeti tako svetovno kot nacionalno gospodarstvo neke projekcije - programe, po Aftalionovem reku:

"Savoir, afin de prévoir". Zgodovinsko gledano pa se je tudi ta "projektantska" vnaema postopoma ohladila (vsaj za sedaj).

2. Začetnika sodobnega projektiranja prihodnosti na podlagi trendov sta nekako Kahn in Wiener (1967). Oba sta optimista glede gospodarske rasti do l. 2000, le ob "če" predpostavki, če ne bo presenečenja v zadnji tretjini 20. stoletja. Za tem delom sledijo potem še mnoge druge projekcije. Naj jih nekaj naštejemo: Ehrlich. 1970. Population, Resources, Environment-Issues in Human Ecology ter Forrester. 1971. World Dynamic, delo, ki so ga kot model v svoji projekciji koristila zakonca Meadows s sodelavci (1972), z značilnim naslovom: Omejitve rasti. To delo je primer projekcije, ki je tako redko doživela največjo naklado in je hkrati najbolj kontravertni projekt, ki je tudi najbolj pesimističen. Projekcija predstavlja model "kolapsa" industrijskega sistema. Projektanti menijo, da se napoved ne bi uresničila le, "če" bi prišlo do preobrata v nekaterih, po njihovem mnenju najbolj negativnih trendov. Po mnenju teh projektantov je t.i. "tehnični optimizem" najbolj nevarni faktor. Upanje je, pravijo, toda za njegovo uresničenje navajajo izpolnitev kar nekaj zahtev. Med drugim tudi totalno prestrukturiranje družbe. Ta zahteva potem postaja, ob poleg preobrnitvi ekonomskih trendov, tudi zahteva drugih, ki se ukvarjajo s ti. projektiranjem prihodnosti. Imenujmo jih samo nekaj: Heilbroner. 1976. Business Civilisation in Decline; Schumacher. 1973. Small is Beautiful; Mesarovich in Pestel. 1974. Mankind at the Turning Point; Leontief in dr. 1976. The Future of the World Economy; Herreira in dr. 1976. Catastrophe or New Society; Tinbergen. 1976. Reshaping the International Order; Kosolapov. 1976. Mankind and the Year 2000; Galtung. 1977. Self-Reliance: Concepts, Theory and Rationale.

3. Dejstvo je, da se je človek kot generično bitje vedno zanimal za prihodnost, ki ga je dražila. Hotel je vedeti, kaj bo v prihodnosti, tudi ko njega ne bo več. Od fantazije in mitologije je prešel dolgo pot, da je lahko v tem stoletju prešel z velikim napredkom aplikacije matematike, z razvojem visoke elektronske tehnologije in vse bolj razvejane informatike na izdelavo konkretnih, kvantitativnih projekcij in pisanja scenarijev o prihodnosti. Ne da bi opravil prepotrebno predhodno inventarizacijo stanja, ki obsega tudi filozofijo, sociologijo, kulturologijo, etiko in še kaj. Zaradi tega so zabredle v težave skoraj vse izdelane projekcije, ki so skušale (le ali pretežno) kvantitativno, enkrat za vselej opraviti z neznano prihodnostjo na podlagi filozofije logičnega pozitivizma. Sledilo je razočaranje, najprej v strokovnih krogih in na koncu tudi pri javnosti. Mnogi ljudje (tudi "Rimski klub", ki je bil sponzor mnogih od teh projekcij) so pričeli gledati na množstvo projekcij kot na poplavo "šund" romanov. Počasi je prihajalo do treznenja.

4. Moje pripombe na večino takšnih poskusov projektiranja nadaljnega (prihodnjega) gospodarskega, pa tudi širšega družbenega razvoja so nekako po točkah naslednje:

1) Prvi problem je sama neenotnost HDV oziroma pomanjkanje vsaj nekega konsenza po temeljnih vprašanih prihodnjega razvoja, ki naj bi bil neke vrste splošni okvir za različne projekcijske variacije. Dejstvo je, da na HD področju ni enakih regularnosti, širše zakonitosti pojavov oziroma procesov kot so v naravi.

2) Vsakemu trendu je z neko pojmovno vsebino kategorij, ki jih uporablja projektant, možno zaradi tega iskati razlike in napake v projektiranju v sami vsebini teh kategorij (spremenljivk). Kot primer navajam pojem družbeni produkt ali pa narodni dohodek.

3) Zelo velik problem je prevajanje trendov na neko skupno mero (imeno-valec); npr. kako iz odstotka ali indeksa rasti družbenega produkta ali rasti ones-naževanja okolja itd. dobiti skupni, enotni kazalec.

4) Naslednji velik problem je okvalificiranje trendov. To je prisojanje jim neke kvalitete, ki ni ena sama ali iste vrste in ki jo je potrebno opraviti (tudi) vrednostno - sodbeno; ki pa je zopet ni brez nekih prevladujočih norm generične in razvojne filozofije in etike.

5) Trende izdelujejo posamezniki ali somišljeniki ob nekih skupnih predpostavkah. Zato so trendi različnih avtorjev nevzporedljivi in jih je za primerjanje potrebno predelati. Kdo in kako?

6) V praksi so slabo izdelani trendi-projekcije nevarne obljube ljudem; politične stranke, pa tudi vlade jih ocenjujejo po svojih potrebah, dvigajoč ali pa znižujoč jim (ne)upravičeno t.i. "rating".

7) Projekcije in scenariji v postopku uresničevanja, niso brez presenečenja. Zaradi tega bi se morali projektanti takoj odzvati na spremembe z neko novo oceno ali morebiti tudi s korekturo trendov. Ali pa že v prvi projekcijski varianti "razrahljati" ti. njihov "bo". Na kar pa nisem naletel v nobeni projekciji.

8) Statistično "očiščeni" homogenizirani trendi so nekako vedno nerealni. Vsak trend ima v sebi ali ob sebi protitrend ali vsaj njegov drugačni zarodek (glej teorije o kratkih, srednjih in dolgih valovih, ki ne soupadajo). 9) V začetku, pri realizaciji in na koncu trenda stoji (je) vedno človek s svojimi potrebami - aspiracijami, kot velika enigma za vse projektante. Česar pa večina projektantov ne upošteva ali vsaj ne dovolj.

10) Pomembna je tudi t.i. hierarhizacija trendov, njihova selekcija in ovrednotenje po neki "rang" lestvici, po signifikantnosti oziroma reprezentativnosti, kar pa ne more uspešno opraviti samo statistik ali ekonometrik, celo sam, ampak večje število vsestranskih in specializiranih analitikov - teoretikov in praktikov.

11) Izredno pomembno je izbrati pravilni horizont časa, kje zaustavimo trend, v skladu z napovedanim ciljem; "videti", kakšno bo tedaj stanje, upošteva tudi ritmično cikličnost, ki je zakonito prisotna v naravi in v družbi.

12) Na podlagi trendov tudi ne moremo ugotoviti točne tranzitivnosti gospodarstva ali družbe, ki je - kot neke točke na krivulji razvoja, praktično pa ti. "zgodovinski momenti" spreminjanja nekega stanja ali nekega sistema v celoti v neki drugi sistem.

Pripombe tudi na projekcijsko alterniranje institucionalnih sistemskih sprememb

Glavne pripombe na projektiranje alternativnih sistemov sem podal že uvodoma in jih ne gre ponavljati.

1. Ugotovil sem, da nam je potrebna tako za miselni teoretični sistem kot za uresničevanje sistema osveščena, tudi zavestna ter spontana dejavnost. In sicer vseh akterjev družbe, na temelju delitve dela, opravil in funkcij v smeri institucionalne sistemske evolucije ureditve ali reda celotne človeške družbe. Brez večjih šok terapij. Tako, da bi razvijali neki avtomodel človeškega rodu za naravno in razumno sožitje vseh človeških skupnosti in tvorb.

2. Seveda ni ne danes in ne bo jutri (dejansko nikoli) nekih posameznikov ali nekih skupin posameznikov, ki bi lahko pravilno trasirali vse sistemske institucije, ki bi usmerjale in uravnavale njihovo ustvarjalno dejavnost. To je po mojem mnenju predvsem zadeva ti. adaptabilnega procesa same zgodovine.

3. Vsekakor pa so za to potrebne neke bazične socioekonomske teorije, ki bi komplementarno in v medsebojnem nasprotovanju izoblikovale pri ljudeh neke ideje oziroma prepričanja, da je človeštvo vedno (bolj) sposobno uveljavljati samo svoje, vsaj bazične ciljne funkcije.

4. Vsi poskusi naprednih mislecev v preteklosti so bili in so še tudi danes vpeti v tej smeri. Vse sistemske vizije, tudi utopije so dobrodošle, tudi tiste, ki gledajo nazaj ali v desno. Kajti pomagajo tistim "na levi", da se korigirajo v svojih nerealnostih. In narobe.

5. Celo več, zelo idealizirane, tudi utopične sistemske vizije so edine v stanju izzivati predstavnike etabliranih redov, da bi zagledali zgodovinsko prihodnjo "sredino", med realnim in potencialnim, drugačnim...

6. Opcije tako morajo biti, ker so most do ustvarjalnosti, do novega. Čeprav zaradi tega ne bomo poznali nikoli vnaprej točnega hoda zgodovine. Zgodovina ima še vedno svojo ti. "trial and error" metodo spreminjanja vsega. Čeprav se tudi zgodovina (z)moti. Tako da se na koncu vsi programi - konzervativni in progresistični pokažejo z vidika ex post analize kot (bolj ali manj) (ne)točni. Zaradi tega je zgodovina učiteljica in hkrati sama učeči sistem, ki ima svojo "uro" za merjenje časa in svoj kompas spreminjanja.

7. Če pravim, da institucionalne sistemske spremembe potekajo nekako na "liniji" zgodovinsko materialnoekonomskih procesov naravno, da v okviru planetarnih danosti ni nobene - edine, primarne ravni ali primarnega faktorja, ki bi za vedno in vsepovsod odločal kot "prime mover" ali kot "key trigger" o nadaljnji usodi sistemov. Velja le, da bo moral človeški rod kot celota znotraj neogibne večje enotnosti in solidarnosti, ohraniti tudi diferenciranost (kot sem že ugotovil) za inovativno spreminjanje institucij, in znotraj njih, človekovega svobodnega, kritičnega mišljenja ter delovanja. Kar pa naj bi bilo vse bolj podrejeno trdnejši solidaristični osnovi skupnega življenja vseh nas na tem planetu - da bi preživel.

Sklepne neodločne misli

- Če je prihodnost celota naključnih (kontingenčnih) in možnih, verjetnih (stohastičnih) - tudi objektivnih procesov, je ta le relativno neogibna, t.j. determinirana z nekimi togimi zakonitostmi ali z nekimi trdnimi dosedanji,mi,

podaljšanimi trendi (z izjemo le tistih planetarnih - vesoljskih zakonitosti, na katere zgodovina nima vpliva).

- Če je zgodovina "ne več sedanost", ali "je" sedanost v preteklosti, je možno reči, da je (bilo) v zgodovini izpuščenih mnogo priložnosti.

- Zato je biti (Sein) - kot zavedajoče - samo "sedaj"; vse drugo so samo ideje o morebitnih prihodnjih dogodkih - procesih, ki jih (še) ni in ideje o nekdanj "sedanjih", sedaj preteklih dogodkih - procesih in njihova razlaga po zapiskih, s sedanjim razumevanjem človeka.

- Tako apokalipsa kot zdrš v barbarizem ali kot uživanje v samospoznanem blaženstvu (eshatologiji) so le skrajnosti, ki ne morejo imeti veliko privrženecv.

- Človek ima od rojstva neozdravljivo bolezen: da je človek. In takšen je avtor človeških sistemov, ki ima alternative le v krogu človekovih lastnosti samih (glej Dawkinsov "sebični gen"). Torej lahko vedno alterniramo samo človeški sistem, ki ga potem imenujemo z različnimi -izmi.

- Za mene je prihodnost (za)vedno odprt sistem, čigar "out-puti" so različno možni, toda vedno človeški sistemi. Teško pa je kaj dolgoročnega reči o njih danes ali jih celo optirati.

- Čeprav je človeško, da se kot človek - osebnost odločim za neki sistem ali celo, da se nanj navežem, kajti biti svobodni - libero, brez povezave s sedanostjo in prihodnostjo z drugimi, pomeni v človeškem jeziku tavati. Ker pa nočemo tavati, nas to "navezovanje" tudi obvezuje, da smo odgovorni za sistem, kakršen že je. Človek je obsojen na svobodo, pravi J. P. Sartre. Zato tudi tvega in je odgovoren zanjo.

- Človek je torej akter; človek praviloma noče pasivno opazovati svet kot je - danes. Skušja spreminjati svoje ideje in želje v prakso. Pasivnost v sedanosti pomeni zanj tako rekoč smrt ob živem telesu. Aktivnost je torej nujna. Toda le kot samoaktualizacija sebe v sebi in izven sebe, v družbi. Kot sem samo jaz!

- Prihodnost je vedno v polju možnega. Prava dialektika je vedno odprta, brez konca in apriorno ni vnaprej določljiva. Toda, ali je zato le igra naključnega dogajanja? Če je, potem je za človeški rod prihodnji zgodovinski razvoj - vse to, o čemer sem govoril - "prazna vadba v samoprevari", kot pravi Merleau-Ponty. Vprašujem se, ali je to resnica, kjer leži upanje ali pa je to upanje le laž?

LITERATURA

Camilleri J. A. 1978. Civilization in Crisis. Cambridge, Cambridge Univ. Press.

Hausman D. M., ed. 1990. Philosophy of Economics. Anthology. Cambridge, Cambridge Univ. Press.

Kahn H. and Wiener A.J. 1967. The Year 2000. New York, The MacMillan Comp.

Keynes J. M. 1956. Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca. Zagreb, Kultura.

Kuhn Th. S. 1970. The Structure of Scientific Revolutions, 2. izd., Chicago, Univ. of Chicago Press.

Lakatos I. and Musgrave A., eds. 1970. Criticism and Growth of Knowledge. Cambridge, Cambr. Univ. Press.

Maslow A. 1968. Toward a Psychology of Being. New York, Van Nostrand.

Maslow A. 1970. Motivation and Personality. New York, Harper and Row.

Meadows D. H. in dr. 1972. The Limits to Growth. New York, Universe Book.